

M. TULLII CICERONIS

DE

LEGIBUS

LIBER I.

ATTICUS.

LUCUS quidem ille, & hæc Arpinatium **I**
quercus agnoscitur, sæpe a me lectus in Ma-
rio. Si manet illa quercus, hæc est profecto;
etenim est sane vetus. *Quintus*. Manet vero,
Attice noster, & semper manebit; fata est
enim ingenio. Nullius autem agricolæ cultu
stirps tam diuturna, quam poëtæ versu semi-
nari potest. *Att.* Quo tandem modo, *Quin-*
te? aut quale est istuc, quod poëtæ ferunt?
mihi enim videris, fratrem laudando, suffra-
gari tibi. *Q.* Sit ita sane. Verumtamen, dum **2**
Latinæ loquentur litteræ, quercus huic loco
non deerit, quæ Mariana dicatur; eaque, ut
ait Scævola de fratris mei Mario,

Canescet seclis innumerabilibus.

Nisi forte Athenæ tuæ sempiternam in arce
oleam tenere potuerunt; aut, quod Homeri-
cus Ulysses Deli se proceram & teneram pal-
mam vidisse dixit, hodie monstrant eandem:

multaque alia multis locis diutius commemoratione manent, quam natura stare potuerunt. Quare glandifera illa quercus, ex qua olim evolavit

Nuntia fulva Jovis, miranda visa figura,
nunc fit hæc. Sed cum eam tempestas, vetustasve consumserit, tamen erit his in locis quercus, quam Marianam quercum vocent. *Att.*
3 Non dubito id quidem: sed hoc jam non ex te, Quinte, quæro, verum ex ipso poëta, tuine versus hanc quercum severint, an ita factum de Mario, ut scribis, acceperis. *Marcus.* Respondebo tibi equidem, sed non ante, quam mihi tu ipse responderis, Attice, num non longe a tuis ædibus inambulans, post excessum suum Romulus Proculo Julio dixerit, se deum esse, & Quirinum vocari, templumque sibi dedicari in eo loco jufferit? & Athenis, non longe item a tua illa antiqua domo, *Orithyjam* Aquilo sustulerit? sic enim est traditum. *Att.* Quorsum tandem, aut cur ista quæris? *M.* Nihil sane, nisi ne nimis diligenter inquiras in ea, quæ isto modo memoriæ sint prodita. *Att.* Atqui multa quærentur in Mario, fictane, an vera sint; & a nonnullis, quod & in recenti memoria, & in Arpinati homine, vel severitas a te postulatur. *M.* Et me-

hercule, ego me cupio non mendacem putari: sed tamen nonnulli isti, Tite, faciunt imperite, qui in isto periculo non ut a poëta, sed ut a teste, veritatem exigunt. Nec dubito, quin iidem, & cum Egeria collocutum Numam, & ab aquila Tarquinio apicem impositum putent. *Q.* Intelligo, te, frater, alias in historia leges observandas putare, alias in poëmate. *M.* Quippe cum in illa ad veritatem quæque referantur, in hoc ad delectationem pleraque: quamquam & apud Herodotum, patrem historiæ, & apud Theopompum sunt innumera- biles fabulæ.

Att. Teneo, quam optabam, occasionem, neque omittam. *M.* Quam tandem, Tite? *Att.* Postulatur a te jamdiu, vel flagitatur potius historia. Sic enim putant, te illam tractante, effici posse, ut in hoc etiam genere Græciæ nihil cedamus. Atque, ut audias, quid ego ipse sentiam, non solum mihi videris eorum studiis, qui litteris delectantur, sed etiam patriæ debere hoc munus; ut ea, quæ salva per te est, per te eundem sit ornata. Abest enim historia litteris nostris, ut & ipse intelligo, & ex te persæpe audio. Potes autem tu profecto, satisfacere in ea, quippe cum sit opus, ut tibi quidem videri solet, unum hoc

6 oratorium maxime. Quamobrem aggredere, quæsumus, & sume ad hanc rem tempus, quæ est a nostris hominibus adhuc aut ignorata, aut relicta. Nam post annales pontificum maximorum, quibus nihil potest esse jucundius, si aut ad Fabium, aut ad eum, qui tibi semper in ore est, Catonem, aut ad Pisonem, aut ad Fannium, aut ad Vennonium venias, quamquam ex his alius alio plus habet virium, tamen quid tam exile, quam isti omnes? Fannii autem ætate conjunctus Antipater paulo inflavit vehementius, habuitque vires agrestes ille quidem atque horridas, sine nitore ac palæstra, sed tamen admonere reliquos potuit, ut accuratius scriberent. Ecce autem succedere huic Gellii, Clodius, Asellio: nihil ad Coelium, sed potius ad antiquorum languorem atque incertiam. Nam quid Macrum numerem? cujus loquacitas habet aliquid argutiarum; nec id tamen ex illa erudita Græcorum copia, sed ex librariolis Latinis: in orationibus autem multus & ineptus, ad summam impudentiam. Sisenna, ejus amicus, omnes adhuc nostros scriptores, nisi qui forte nondum ediderunt, de quibus existimare non possumus, facile superavit. Is tamen neque orator in numero vestro unquam est habitus, &

In historia puerile quiddam consecratur; ut unum Clitarchum, neque præterea quemquam, de Græcis legisse videatur: eum tamen velle duntaxat imitari; quem si assequi posset, aliquantum ab optimo tamen abesset. Quare tum est munus: hoc a te expectatur; nisi quid Quinto videtur secus. Q. Mihi vero nihil; & 3 sæpe de isto collocuti sumus. Sed est quæ- 8 dam inter nos parva dissensio. *Att.* Quæ tandem? Q. A quibus temporibus scribendi capiatur exordium. Ego enim ab ultimis censeo, quoniam illa sic scripta sunt, ut ne legantur quidem; ipse autem æqualem ætatis suæ memoriam deposcit, ut ea complectatur, quibus ipse interfuit. *Att.* Ego vero huic potius assentior; sunt enim maximæ res in hac memoria atque ætate nostra: tum autem hominis amicissimi, Cn. Pompeji, laudes illustrabit: incurret etiam in illum memorabilem annum suum; quæ ab isto malo prædicari, quam, ut ajunt, de Remo & Romulo. *M.* Intelligo equidem a me istum laborem jamdiu postulari, Attice; quem non recusarem, si mihi ullum tribueretur vacuum tempus & liberum. Neque enim occupata opera, neque impedito animo, res tanta suscipi potest: utrumque opus est, & cura vacare, & nego-

9 tio. *Att.* Quid? ad cetera (quæ scripsisti plura, quam quisquam e nostris) quod tibi tandem tempus vacuum fuit concessum? *M.* Subficiva quædam tempora incurrunt, quæ ego perire non patior: ut si qui dies ad rustican- dum dati sint, ad eorum numerum accommo- dentur, quæ scribimus. Historia vero nec in- stitui potest, nisi præparato otio; nec exiguo tempore absolvi: & ego animi pendere soleo, cum semel quid orsus, traducor alio; neque tam facile interrupta contexo, quam absolvo
 10 instituta. *Att.* Legationem aliquam nimirum oratio ista postulat, aut ejusmodi quampiam cessionem liberam atque otiosam. *M.* Ego vero ætatis potius vacationi confidebam, cum præsertim non recusarem, quo minus, more patrio sedens in solio consulentibus respon- derem, senectutisque non inertis grato atque honesto fungerer munere. Sic enim mihi li- ceret & isti rei, quam desideras, & multis
 4
 11 uberioribus atque majoribus, operæ, quan- tum vellem, dare. *Att.* Atqui vereor, ne istam causam nemo noscat: tibi que semper dicen- dum sit, & eo magis, quod te ipse mutasti, & aliud dicendi instituisti genus: ut quemad- modum Roscius, familiaris tuus, in senectute numeros in cantu cecinerat, ipsasque tardio-

res fecerat tibias: sic tu a contentionibus, quibus summis uti solebas, quotidie relaxes aliquid, ut jam oratio tua non multum a philosophorum lenitate absit. Quod sustinere cum vel summa senectus posse videatur, nullam tibi a causis vacationem video dari. *Q.* At mehercule ego arbitrabar posse id populo nostro probari, si te ad jus respondendum dedisses: quamobrem, cum placebit, experiendum tibi censeo. *M.* Id, siquidem, Quinte, nullum esset in experiendo periculum; sed vereor, ne, dum minuere velim laborem, augeam, atque ad illam causarum operam, ad quam ego nunquam, nisi paratus & meditatus accedo, adjungatur hæc juris interpretatio, quæ non tam mihi molesta sit propter laborem, quam quod dicendi cogitationem auferat, sine qua ad nullam majorem unquam causam sum ausus accedere. *Att.* Quin igitur ista ipsa explicas nobis his subsicivis, ut ais, temporibus, & conscribis de jure civili subtilius, quam ceteris? Nam a primo tempore ætatis juri studere te memini, cum ipse etiam ad Scævola[m] ventitarem; neque unquam mihi visus es ita te ad dicendum dedisse, ut jus civile contemneres. *M.* In longum sermonem me vocas, Attice: quem tamen, nisi Quintus

aliud quid nos agere mavult, suscipiam; & quoniam vacui sumus, dicam. *Q.* Ego vero libenter audierim. Quid enim agam potius? aut in quo melius hunc consumam diem? *M.*

14 Quin igitur ad illa spatia nostra sedesque per-
gimus? ubi, cum fatis erit ambulatum, re-
quiescemus: nec profecto nobis delectatio de-
erit, aliud ex alio quærentibus. *Att.* Nos ve-
ro: & hac quidem adire, si placet, per ripam
& umbram. Sed jam ordire explicare, quæ-
so, de jure civili quid sentias. *M.* Ego memi-
ni, summos fuisse in civitate nostra viros, qui
id interpretari populo, & responditare soliti
sint: sed eos magna profectos, in parvis esse
versatos. Quid enim est tantum, quantum jus
civitatis? quid autem tam exiguum, quam
est munus hoc eorum, qui consuluntur, quam-
quam est populo necessarium? Nec vero eos,
qui ei muneri præfuerunt, universi juris ex-
pertes fuisse existimo, sed hoc civile quod vo-
cant, eatenus exercuerunt, quoad populam
præstare voluerunt. Id autem incognitum est,
minusque in usu necessarium. Quamobrem
quo me vocas? aut quid hortaris? ut libel-
los conficiam de stillicidiorum ac de parietum
jure? aut ut stipulationum & iudicio-
rum formulas componam? quæ & conscrip-

ta sunt a multis diligenter, & sunt humilio-
ra, quam illa, quæ a vobis expectari puto.

Att. Atqui, si quæres, ego quid expectem; 5
quoniam scriptum est a te de optimo reipu- 15
blicæ statu, consequens esse videtur, ut scri-
bas tu idem de legibus. Sic enim fecisse video
Platonem illum tuum, quem tu admiraris,
quem omnibus anteponis, quem maxime di-
ligis. *M.* Visne igitur, ut ille Crete cum Cli-
nia, & cum Lacedæmonio Megillo, æstivo,
quemadmodum describit, die, in cupressetis
Cnosiorum, & spatiis silvestribus, crebro in-
sistens, interdum acquiescens, de institutis re-
rum publicarum, ac de optimis legibus dispu-
tat: sic nos inter has procerissimas populos,
in viridi opacaque ripa inambulantes, tum
autem residentes, quæramus iisdem de rebus
aliquid uberius, quam forensis usus deside-
rat? *Att.* Ego vero ista audire cupio. *M.*
Quid ait Quintus? *Q.* Nulla de re magis. *M.* 16
Et recte quidem. Nam sic habetote, nullo in
genere disputandi magis honeste patefieri, quid
sit homini tributum natura; quantam vim re-
rum optimarum mens humana contineat; cu-
jus muneris colendi efficiendique causa nati
& in lucem editi sumus; quæ sit conjunctio
hominum, quæ naturalis societas inter ipsos.

His enim explicatis, fons legum & juris in
 17 veniri potest. *Att.* Non ergo a prætoris edicto,
 ut plerique nunc, neque a XII tabulis, ut su-
 periores, sed penitus ex intima philosophia
 hauriendam juris disciplinam putas. *M.* Non
 enim id quærimus hoc sermone, Pomponi,
 quemadmodum caveamus in jure, aut quid
 de quaque consultatione respondeamus. Sit
 ista res magna, sicut est; quæ quondam a
 multis claris viris, nunc ab uno summa aucto-
 ritate & scientia sustinetur: sed nobis ita com-
 plectenda in hac disputatione tota causa uni-
 versi juris est ac legum, ut hoc, civile quod
 dicimus, in parvum quendam & angustum lo-
 cum concludatur naturæ. Natura enim juris
 explicanda est nobis, eaque ab hominis repe-
 tenda natura: considerandæ leges, quibus ci-
 vitates regi debeant: tum hæc tractanda, quæ
 composita sunt & descripta, jura & jussa po-
 pulorum, in quibus ne nostri quidem popu-
 6 li latebunt, quæ vocantur jura civilia. *Q.* Al-
 18 te vero, & ut oportet, a capite, frater, repe-
 tis quod quærimus; & qui aliter jus civile
 tradunt, non tam justitiæ, quam litigandi tra-
 dunt vias. *M.* Non est ita, Quinte; ac potius
 ignoratio juris litigiosa est, quam scientia. Sed
 hæc posterius. Nunc juris principia videamus.

Igitur doctissimis viris proficisci placuit a lege; haud scio an recte, si modo, ut iidem definiunt, Lex est ratio summa, insita in natura, quæ jubet ea, quæ facienda sunt, prohibetque contraria. Eadem ratio cum est in hominis mente confirmata & confecta, lex est. Itaque arbitrantur, prudentiam esse legem, 19
cujus ea vis sit, ut recte facere jubeat, vetet delinquere; eamque rem illi Græco putant nomine, a suum cuique tribuendo appellatam; ego nostro a legendo. Nam ut illi æquitatis, sic nos delectus vim in lege ponimus; & proprium tamen utrumque legis est. Quod si ita recte dicitur, ut mihi quidem plerumque videri solet; a lege ducendum est juris exordium. Ea est enim naturæ vis; ea mens ratioque prudentis; ea juris atque injuriæ regula. Sed quoniam in populari ratione omnis nostra versatur oratio, populariter interdum loqui necesse erit, & eam legem, quæ scripto sancit quod vult, aut jubendo, aut vetando, ut vulgus, appellare. Constituendi vero juris ab illa summa lege capiamus exordium, quæ seculis omnibus ante nata est, quam scripta lex ulla, aut quam omnino civitas constituta. Q. Commodius vero, & ad rationem 20
instituti sermonis sapientius. M. Visne ergo,

ipfius juris ortum a fonte repetamus? quo invento, non erit dubium, quo fint hæc referenda, quæ quærimus. *Q.* Ego vero ita faciendum esse cenfeo. *Att.* Me quoque adfcripto fratris fententiæ. *M.* Quoniam igitur ejus reipublicæ, quam optimam effe docuit in illis fex libris Scipio, tenendus eff nobis & fervandus ftatus, omnesque leges accommodandæ ad illud civitatis genus, ferendi etiam mores, nec fcriptis omnia fancienda; repetam ftirpem juris a natura, qua duce eff nobis omnis difputatio explicanda. *Att.* Rectiffime: & quidem ifta duce errari nullo pacto poteft.

7 *M.* Dasne igitur nobis, Pomponi, (nam
21 *Quinti novi fententiam) deorum immortalium vi, natura, ratione, poteftate, mente, numine, five quod eff aliud verbum, quo planius fignificem quod volo, naturam omnem regi? nam fi hoc non probas, ab eo nobis caufa ordianda eff potiffimum. Att.* Do fane, fi postulas. Etenim propter hunc concentum avium, ftrepitumque fluminum, non vereor, condifcipulorum ne quis exaudiat. *M.* Atquæ cavendum eff; folent enim, id quod virorum bonorum eff, admodum irafci: nec vero ferent, fi audierint, te primum caput libri optimi prodidiffe; in quo fcripfit, *Nihil curare deum,*

deum, nec sui, nec alieni. Att. Perge, quæso, 22
 nam id, quod tibi concessi, quorsum pertine-
 at, exspecto. *M.* Non faciam longius; huc
 enim pertinet. Animal hoc providum, sagax,
 multiplex, acutum, memor, plenum rationis &
 consilii, quem vocamus *Hominem*, præclara
 quadam conditione generatum esse a supremo
 Deo: solum est enim ex tot animantium ge-
 neribus atque naturis particeps rationis &
 cogitationis, cum cetera sint omnia expertia.
 Quid est autem, non dicam in homine, sed in
 omni cælo atque terra, ratione divinius? quæ
 cum adolevit atque perfecta est, nominatur
 rite Sapiencia. Est igitur (quoniam nihil est ²³
 ratione melius, eaque & in homine, & in deo,)
 prima homini cum deo rationis societas. In-
 ter quos autem ratio, inter eosdem etiam recta
 ratio communis est. Quæ cum sit lex, lege
 quoque consociati homines cum diis putandi
 sumus. Inter quos perro est communio legis,
 inter eos communio juris est. Quibus autem
 hæc sunt inter eos communia, & civitatis
 ejusdem habendi sunt. Si vero iisdem impe-
 riis & potestatibus parent; multo etiam ma-
 gis parent huic cœlesti descriptioni, menti-
 que divinæ, & præpotenti deo: ut jam uni-
 versus hic mundus, una civitas communis de-

orum atque hominum existimanda: & quod in civitatibus ratione quadam, de qua dicitur idoneo loco, agnationibus familiarum distinguuntur status, id in rerum natura tanto est magnificentius, tantoque præclarius, ut homines deorum agnatione & gente teneantur. Nam cum de natura omni quæritur, disputari solet (& nimirum ita sunt, ut disputantur) perpetuis cursibus, conversionibus cœlestibus existisse quandam maturitatem ferendi generis humani; quod sparsum in terras atque fatum, divino auctum sit animorum munere: cumque alia, quibus cohærent homines, e mortali genere sumserint, quæ fragilia essent & caduca; animum tamen esse ingeneratum a deo: ex quo vere vel agnatio nobis cum cœlestibus, vel genus, vel stirps appellari potest. Itaque ex tot generibus nullum est animal, præter hominem, quod habeat notitiam aliquam dei; ipsisque in hominibus nulla gens est neque tam immansuetata, neque tam fera, quæ non, etiam si ignoret, qualem habere deum deceat, tamen habendum sciat. Ex quo efficitur illud, ut is agnoscat Deum, qui, unde ortus sit, quasi recordetur, ac noscat. Jam vero virtus eadem in homine ac deo est, neque ullo alio inge-

nio præterea. Est autem virtus nihil aliud, quam in se perfecta & ad summum perducta natura. Est igitur homini cum deo similitudo. Quod cum ita sit, quæ tandem potest esse propior certiorve cognatio? Itaque ad hominum commoditates & usus tantam rerum ubertatem natura largita est, ut ea, quæ gignuntur, donata consulto nobis, non fortuito nata videantur: nec solum ea, quæ frugibus atque baccis terræ foetu profunduntur, sed etiam pecudes; quod perspicuum sit, partim esse ad usum hominum, partim ad fructum, partim ad vescendum procreatas. Artes vero ²⁶ innumerabiles repertæ sunt, docente natura; quam imitata ratio, res ad vitam necessarias sollerter consecuta est. Ipsum autem homi- ⁹ nem eadem natura non solum celeritate mentis ornavit, sed etiam sensus, tanquam satellites attribuit, ac nuntios; & rerum plurimarum obscurarum necessarias intelligentias enudavit, quasi fundamenta quædam scientiæ: figuramque corporisabilem, & aptam ingenio humano dedit. Nam cum ceteras animantes abjecisset ad partum, solum hominem erexit, ad cœlique, quasi cognationis domiciliique pristini conspectum excitavit: tum speciem ita formavit oris, ut in ea penitus

27 reconditos mores effingeret. Nam & oculi nimis arguti, quemadmodum animo affectifimus, loquuntur: & is, qui appellatur *vultus*, qui nullo in animante esse, præter hominem, potest, indicat mores; cujus vim Græci norunt, nomen omnino non habent. Omitto oportunitates, habilitatesque reliqui corporis, moderationem vocis, orationis vim, quæ conciliatrix est humanæ maxime societatis. Neque enim omnia sunt hujus disputationis ac temporis; & hunc locum satis, ut mihi videtur, in iis libris, quos legistis, expressit Scipio. Nunc quoniam hominem, quod principium reliquarum rerum esse voluit, generavit & ornavit Deus, perspicuum sit illud (ne omnia differantur) ipsam per se naturam longius progredi: quæ etiam nullo docente profecta ab iis, quorum, ex prima & inchoata intelligentia, genera cognovit, confirmat ipsa per se rationem & perficit.

10 *Att.* Dii immortales, quam tu longe juris
28 principia repetis! atque ita, ut ego non modo ad illa non properem, quæ exspectabam a te de jure civili, sed facile patiar, te hunc diem vel totum in isto sermone consumere. Sunt enim hæc majora, quæ aliorum causa fortasse complecteris, quam ipsa illa, quorum

hæc causa præparantur. *M.* Sunt hæc quidem magna, quæ nunc breviter attinguntur: sed omnium, quæ in hominum doctorum disputatione versantur, nihil est profecto præstabilius, quam plane intelligi, nos ad justitiam esse natos, neque opinione, sed natura constitutum esse jus. Id jam patebit, si hominum inter ipsos societatem conjunctionemque perspexeris. Nihil est enim unum uni tam simile, tam par, quam omnes inter nosmetipsos sumus. Quod si depravatio consuetudinum, si opinionum vanitas non imbecillitatem animorum torqueret, & flecteret quocunque cœpisset; sui nemo ipse tam similis esset, quam omnes sunt omnium. Itaque quæcunque est hominis definitio, una in omnes valet. Quod argumenti satis est, nullam dissimilitudinem esse in genere: quæ si esset, non una omnes definitio contineret. Etenim ratio, qua una præstamus beluis, per quam conjectura vallemus, argumentamur, refellimus, differimus, conficimus aliquid, concludimus, certe est communis; doctrina differens, discendi quidem facultas par. Nam & sensibus eadem omnia comprehenduntur; & ea, quæ movent sensus, itidem movent omnium: quæque in animis imprimuntur, de quibus ante dixi, in-

choatæ intelligentiæ, similiter in omnibus imprimuntur: interpretæque est mentis oratio, 31 verbis discrepans, sententiis congruens. Nec est quisquam gentis ullius, qui ducem naturam nactus, ad virtutem pervenire non possit.

II Nec solum in rectis, sed etiam in pravitatibus, insignis est humani generis similitudo. Nam & voluptate capiuntur omnes; quæ etsi est illecebra turpitudinis, tamen habet quiddam simile naturalis boni; lævitate enim & suavitate delectans, sic ab errore mentis, tanquam salutare aliquid, adsciscitur: similique inscitia mors fugitur, quasi dissolutio naturæ; vita expetitur, quia nos, in quo nati sumus, continet: dolor in maximis malis ducitur, cum sua asperitate, tum quod naturæ interitus videtur sequi. Propterque honestatis & gloriæ similitudinem, beati, qui honorati sunt, videntur; miseri autem, qui inglorii. Molestiæ, lætitiæ, cupiditates, timores, similiter omnium mentes pervagantur; nec, si opinioniones aliæ sunt apud alios, idcirco, qui canem & felem, ut deos, colunt, non eadem superstitione, qua ceteræ gentes, conflictantur. Quæ autem natio non comitatem, non benignitatem, non gratum animum & beneficii memorem diligit? quæ superbos, quæ

maleficos, quæ crudeles, quæ ingratos non aspernatur, non odit? quibus ex rebus cum omne genus hominum sociatum inter se esse intelligatur, illud extremum est, quod recte vivendi ratio meliores efficit. Quæ si approbatis, pergam ad reliqua: sin quid requiritis, id explicemus prius. *Att.* Nos vero nihil; ut pro utroque respondeam.

M. Sequitur igitur, ad participandum ali- 12
um ab alio, communicandumque inter om- 33
nes jus, nos natura esse factos: atque hoc in
omni hac disputatione sic intelligi volo, jus,
quod dicam, natura esse; tantam autem esse
corruptelam malæ consuetudinis, ut ab ea
tanquam igniculi extinguantur a natura dati,
exerianturque & confirmantur vitia contra-
ria. Quod si, quo modo est natura, sic judi-
cio homines, *humani* (ut ait poëta) *nihil a se*
alienum putarent, coleretur jus æque ab om-
nibus. Quibus enim ratio a natura data est,
iisdem etiam recta ratio data est: ergo & lex,
quæ est recta ratio in jubendo & vetando: si
lex, jus quoque. At omnibus ratio; jus igitur
datum est omnibus: recteque Socrates exse-
crari eum solebat, qui primus utilitatem a
natura sejunxisset; id enim querebatur caput
esse exitiorum omnium. Unde est illa Pytha 34

gorea vox, ΤΑ ΤΩΝ ΦΙΛΩΝ ΚΟΙΝΑ, καὶ
 ΦΙΛΙΑΝ ΙΣΟΤΗΤΑ. Ex quo perspicitur, cum
 hanc benevolentiam tam late longeque diffu-
 sam vir sapiens in aliquem pari virtute præ-
 ditum contulerit, tum illud effici, quod qui-
 busdam incredibile videatur, sit autem neces-
 sarium, ut nihilo sese plus, quam alterum di-
 ligat. Quid enim est, quod differat, cum sint
 cuncta paria? Quod si interesse quippiam
 tantulum modo potuerit, jam amicitiae no-
 men occiderit; cujus est ea vis, ut, simul at-
 que sibi aliquid, quam alteri, maluerit, nul-
 la sit. Quæ præmuniuntur omnia reliquo ser-
 moni disputationique nostræ, quo facilius, jus
 in natura esse positum, intelligi possit. De quo
 cum perpauca dixerò, tum ad jus civile veni-
 am, ex quo hæc omnis nata est oratio.

13 Q. Tu vero jam perpauca scilicet. Ex iis
 35 enim, quæ dixisti, Attico videtur, mihi qui-
 dem certe, ex natura ortum esse jus. *Att.* An
 mihi aliter videri possit, cum hæc jam perfecta
 sint: primum quasi muneribus deorum nos
 esse instructos & ornatos: secundo autem,
 unum esse hominum inter ipsos vivendi parem
 communemque rationem: deinde omnes in-
 ter se naturali quadam indulgentia & bene-
 volentia, tum etiam societate juris contineri?

quæ cum vera esse, recte, ut arbitror, concesserimus, qui jam licet nobis a natura leges & jura sejungere? *M.* Recte dicis; & res 36 sic se habet. Verum philosophorum more, non veterum quidem illorum, sed eorum, qui quasi officinas instruxerunt sapientiæ, quæ fusc olim disputabantur ac libere, ea nunc articulatim distincteque dicuntur. Nec enim fatiscieri censent huic loco, qui nunc est in manibus, nisi separatim hoc ipsum, naturæ esse jus, disputarint. *Att.* Et scilicet tua libertas differendi amissa est; aut tu is es, qui in disputando non tuum judicium sequare, sed auctoritati aliorum pareas? *M.* Non semper, 37 Tite: sed iter hujus sermonis quod fit, vides: ad respublicas firmandas, & ad stabiliendas vires, sanandos populos, omnis nostra pergit oratio. Quocirca vereor committere, ut non bene provisâ & diligenter explorata principia ponantur: nec tamen ut omnibus probentur, (nam id fieri non potest,) sed ut iis, qui omnia recta atque honesta, per se expetenda duxerunt, & aut nihil omnino in bonis numerandum, nisi quod per seipsum laudabile esset, aut certe nullum habendum magnum bonum, nisi quod vere laudari sua sponte posset: his 38 omnibus (sive in Academia vetere cum Speu-

sippo, Xenocrate, Polemone manserunt: sive Aristotelem & Theophrastum, cum illis re congruentes, genere docendi paulum differentes, secuti sunt: sive, ut Zenoni visum est, rebus non commutatis, immutaverunt vocabula: sive etiam Aristonis difficilem atque arduam, sed jam tamen fractam & convictam sectam secuti sunt, ut, virtutibus exceptis atque vitiis, cetera in summa æqualitate ponerent) his omnibus hæc, quæ dixi, probantur.

39 Sibi autem indulgentes, & corpori deservientes, atque omnia, quæ sequantur in vita, quæque fugiant, voluptatibus & doloribus ponderantes, etiam si vera dicunt, (nihil enim opus est hoc loco litibus,) in hortulis suis jubeamus dicere, atque etiam ab omni societate reipublicæ, cujus partem nec norunt ullam, nec unquam nosse voluerunt, paulisper faceffant, rogemus. Perturbatricem autem harum omnium rerum Academiam, hanc ab Arcefila & Carneade recentem, exoremus, ut fileat. Nam si invaserit in hæc, quæ satis scite nobis instructa & composita videntur, nimias edet ruinas: quam quidem ego placare cupio, submovere non audeo.

Desunt hic fortasse nonnulla de peccati conscientia & scelerum poenis.

Nam & in iis sine illius suffimentis expiati ¹⁴
sumus. At vero scelerum in homines atque ⁴⁰
impietatum nulla expiatio est. Itaque pœnas
luunt non tam judiciis, (quæ quondam nus-
quam erant, hodie multifariam nulla sunt;
ubi sunt tamen, persæpe falsa sunt,) quam ut
eos agitent infectenturque furix, non arden-
tibus tædis, sicut in fabulis, sed angore con-
scientiæ, fraudisque cruciату. Quod si homi-
nes ab injuria, pœna, non natura arcere de-
beret, quænam sollicitudo vexaret impios,
sublato suppliciorum metu? quorum tamen
nemo tam audax unquam fuit, quin aut ab-
nueret a se commissum esse facinus, aut justi
sui doloris causam aliquam fingeret, defen-
sionemque facinoris a naturæ jure aliquo
quæreret. Quæ si appellare audent impii, quo
tandem studio colentur a bonis? quod si pœ-
na, si metus supplicii, non ipsa turpitude,
deterret ab injuriosa facinorosaque vita; ne-
mo est injustus: aut incauti potius habendi
sunt improbi. Tum autem qui non ipso ho- ⁴¹
nesto movemur, ut boni viri simus, sed utili-
tate aliqua atque fructu, callidi sumus, non
boni. Nam quid faciet is homo in tenebris,
qui nihil timet nisi testem & judicem? quid,
in deserto loco nactus, quem multo auro spo-

liare possit, imbecillum atque solum? Noster quidem hic natura justus vir ac bonus, etiam colloquetur, juvabit, in viam deducet: is vero, qui nihil alterius causa facit, & metitur suis commodis omnia, videtis, credo, quid sit acturus. Quod si negabit, se illi vitam erepturum, & aurum ablaturum; nunquam ob eam causam negabit, quod id natura turpe judicet, sed quod metuat, ne emanet, id est, ne malum habeat. O rem dignam, in qua non modo docti, verum etiam agrestes erubescant!

15 Jam vero illud stultissimum, existimare omnia
42 justa esse, quæ scita sint in populorum institutis, aut legibus. Etiamne, si quæ leges sint tyrannorum? si triginta illi Athenis leges imponere voluissent? aut, si omnes Athenienses delectarentur tyrannicis legibus, num idcirco hæ leges, justæ haberentur? nihilo, credo; magis illa, quam interrex noster tulit, ut dictator, quem vellet civium, indicta causa impune posset occidere. Est enim unum jus, quo devincta est hominum societas, & quod lex constituit una. Quæ lex est recta ratio imperandi atque prohibendi; quam qui ignorat, is est injustus, sive est illa scripta usquam, sive nusquam. Quod si justitia est obtemperatio scriptis legibus institutisque populorum, & si,

ut iidem dicunt, utilitate omnia metienda sunt; negliget leges, easque perrumpet, si poterit, is, qui sibi eam rem fructuosam putabit fore. Ita fit, ut nulla sit omnino justitia, si neque natura est; & ea, quæ propter utilitatem constituitur, utilitate alia convellitur. Atqui, si natura confirmatum jus non 43 erit, virtutes omnes tollentur. Ubi enim liberalitas, ubi patriæ caritas, ubi pietas, ubi aut bene merendi de altero, aut referendæ gratiæ voluntas poterit existere? Nam hæc nascuntur ex eo, quod natura propensi sumus ad diligendos homines; quod fundamentum juris est: neque solum in homines obsequia, sed etiam in deos cæremoniarum religionesque tolluntur; quas non metu, sed ea conjunctione, quæ est homini cum deo, conservandas puto. Quod si populorum jussis, si principum decre- 16 tis, si sententiis judicum, jura constituerentur; jus esset latrocinari: jus, adulterare: jus, testamenta falsa supponere, si hæc suffragiis, aut scitis multitudinis probarentur. Quæ si 44 tanta potestas est stultorum sententiis atque jussis, ut eorum suffragiis rerum natura vertatur; cur non sanciant, ut, quæ mala perniciosaque sunt, habeantur pro bonis ac salutaribus? aut cur, cum jus ex injuria lex fa-

cere possit, bonum eadem facere non possit ex
 malo? Atqui nos legem bonam a mala, nulla
 alia nisi naturæ norma dividere possumus.
 Nec solum jus & injuria a natura dijudican-
 tur, sed omnino omnia honesta ac turpia, nam
 & communis intelligentia nobis notas res effi-
 cit, easque in animis nostris inchoat, ut ho-
 45 nesti in virtute ponantur, in vitiis turpia, Hæc
 autem in opinione existimare, non in natura
 posita, dementis est. Nam nec arboris, nec
 equi virtus, quæ dicitur, (in quo abutimur
 nomine,) in opinione sita est, sed in natura.
 Quod si ita est; honesta quoque & turpia na-
 tura dijudicanda sunt. Nam si opinione uni-
 versa virtus, eadem ejus etiam partes proba-
 rentur. Quis igitur prudentem, & ut ita di-
 cam, catum, non ex ipsius habitu, sed ex ali-
 qua re externa judicet? est enim virtus per-
 fecta ratio. quod certe in natura est. igitur
 17 omnis honestas eodem modo. Nam ut vera &
 falsa, ut consequentia & contraria, sua spon-
 te, non aliena judicantur; sic constans & per-
 petua ratio vitæ, quæ est virtus, itemque in-
 constantia, quod est vitium, sua natura pro-
 46 batur. Nos ingenia juvenum natura judica-
 mus; non item virtutes & vitia, quæ exsi-
 stunt ab ingeniis, judicabuntur? an ea non

aliter? honesta & turpia non ad naturam referri necesse erit? quod laudabile bonum est, in se habeat quod laudetur necesse est. ipsum enim bonum, non est opinionibus, sed natura. nam ni ita esset, beati quoque opinione essent. quo quid dici potest stultius? quare cum & bonum & malum natura judicetur, & ea sint principia naturæ; certe honesta quoque & turpia simili ratione dijudicanda, & ad naturam referenda sunt. Sed perturbat nos ⁴⁷ opinionum varietas, hominumque dissensio: & quia non idem contingit in sensibus, hos natura certos putamus; illa, quæ aliis sic, aliis secus, nec iisdem semper uno modo videntur, ficta esse ducimus. quod est longe aliter. Nam sensus nostros non parens, non nutrix, non magister, non poëta, non scena depravat, non multitudinis consensus abducit a vero. Animis omnes tenduntur infidiæ, vel ab iis, quos modo enumeravi, qui teneros & rudes cum acceperunt, inficiunt, & flectunt, ut volunt; vel ab ea, quæ penitus in omni sensu implicata infidet, imitatrix boni, voluptas, malorum autem mater omnium; cujus blanditiis corrupti, quæ natura bona sunt, quia dulcedine hac & scabie carent, non cernimus fatis.

Sequitur (ut conclusa mihi jam hæc sit 18

48 omnis ratio) id quod ante oculos ex iis est, quæ dicta sunt, & jus, & omne honestum, sua sponte esse expetendum. Etenim omnes viri boni ipsam æquitatem & jus ipsum amant; nec est viri boni, errare, & diligere, quod per se non sit diligendum. Per se igitur jus est expetendum, & colendum. quod si jus; etiam justitia: sin ea; reliquæ quoque virtutes per se colendæ sunt. Quid? liberalitas gratuita ne est, an mercenaria? si sine præmio benigna est, gratuita; si cum mercede, conducta: nec est dubium, quin is, qui liberalis benignusve dicitur, officium, non fructum sequatur. Ergo item justitia nihil expetit præmii, nihil pretii: per se igitur expetitur; eademque omnium virtutum causa atque sententia est. Atque etiam si emolumentis, non sua sponte virtus expetitur, una erit virtus, quæ
 49 malitia rectissime dicetur. Ut enim quisque maxime ad suum commodum refert, quæcunque agit, ita minime est vir bonus; ut, qui virtutem præmio metiuntur, nullam virtutem, nisi malitiam putent. Ubi enim beneficus, si nemo alterius causa benigne facit? ubi gratus, si non eum ipsum cernunt grati, cui referunt gratiam? ubi illa sancta amicitia, si non ipse amicus per se amatur toto pectore,

ut

ut dicitur? qui etiam deserendus & abjiciendus est, desperatis emolumentis & fructibus; quo quid potest dici immanius? Quod si amicitia per se colenda est, societas quoque hominum, & æqualitas, & justitia, per se expetenda. Quod ni ita est, omnino justitia nulla est: id enim injustissimum ipsum est, justitiæ mercedem quærere. Quid vero de modestia, quid de temperantia, quid de continentia, quid de verecundia, pudore, pudicitiaque dicemus? infamiæne metu non esse petulantibus; an legum & judiciorum? Innocentes ergo & verecundi sunt, ut bene audiant, & ut rumorem bonum colligant? Erubescunt pudici etiam loqui de pudicitia; ac me nimis istorum philosophorum pudet, qui nullum vitium vitare, nisi iudicio ipso notatum, putant. Quid enim? possumus eos, qui a stupro arcentur infamiæ metu, pudicos dicere, cum ipsa infamia propter rei turpitudinem consequatur? Nam quid aut laudari rite, aut vituperari potest, si ab ejus natura recesseris, quod aut laudandum, aut vituperandum putes? an corporis pravitates, si erunt perinfignes, habebunt aliquid offensionis; animi deformitas non habebit? cujus turpitudine ex ipsis vitiis facillime perspici potest. Quid

enim foedius avaritia, quid immanius libidine, quid contemptius timiditate, quid abjectius tarditate & stultitia dici potest? Quid ergo? eos, qui singulis vitiis excellunt, aut etiam pluribus, propter damna, aut detrimenta, aut cruciatus aliquos, miseros esse dicimus, an propter vim turpitudinemque vitiorum? quod item ad contrariam laudem in virtute dici potest. Postremo, si propter alias res virtus expetitur, melius esse aliquid, quam virtutem, necesse est. Pecuniamne igitur? an honores? an formam? an valetudinem? quæ & cum adsunt, perparva sunt; & quamdiu affutura sint, certum sciri nullo modo potest: an, (quod turpissimum dictu est) voluptatem? at in ea quidem spernenda & repudianda virtus vel maxime cernitur.

Videtisne, quanta series rerum sententiarumque sit; atque ut ex alio alia nectantur? quin labebar longius, nisi me retinuissem. *Q.* Quo tandem? libenter enim, frater, ad istam orationem tecum prolaberer. *M.* Ad finem bonorum, quo referuntur, & cuius adipiscendi causa sunt facienda omnia: controversam rem, & plenam dissensionis inter doctissimos, sed aliquando tamen iudicandam. *Att.* Qui istuc fieri potest, L. Gellio mortuo? *M.* Quid tan-

dem id ad
dire ex P
miliarem
in Græc
tam era
que ma
do contr
quod si e
libus c
mul oper
set inter
istuc qui
rilum;
ter an
tam.
de re u
congru
solum di
tineat, u
secundum
vita, bon
honestum
parvam v
quæ dirim
tis, si re,
assentiris
eum non

dem id ad rem? *Att.* Quia me Athenis audire ex Phædro meo memini, Gellium, familiarem tuum, cum proconsule ex prætura in Græciam venisset, Athenis philosophos, qui tum erant, in locum unum convocasse, ipsisque magnopere auctorem fuisse, ut aliquando controversiarum aliquem facerent modum: quod si essent eo animo, ut nollent ætatem in litibus conterere; posse rem convenire: & simul operam suam illis esse pollicitum, si posset inter eos aliquid convenire. *M.* Jocularè istuc quidem, Pomponi, & a multis sæpe derisum; sed ego plane vellem me arbitrum inter antiquam Academiam, & Zenonem datum. *Att.* Quo tandem istuc modo? *M.* Quia de re una solum dissident, de ceteris mirifice congruunt. *Att.* Ain' tandem? una de re est solum dissensio? *M.* Quæ quidem ad rem per-⁵⁴ tineat, una: quippe cum antiqui omnes, quod secundum naturam esset, quo juvaremur in vita, bonum esse decreverint; hic, nisi quod honestum esset, nihil putarit bonum. *Att.* Perparvam vero controversiam dicis, ac non eam, quæ dirimat omnia. *M.* Probe quidem sentis, si re, ac non verbis dissident. *Att.* Ergo²¹ assentiris Antiocho, familiari meo (magistro enim non audeo dicere) quocum vixi, & qui

me ex nostris pæne convellit hortulis, deduxitque in Academiam perpauculis passibus. *M.* Vir iste fuit ille quidem prudens & acutus, & in suo genere perfectus, mihi que, ut scis, familiaris; cui tamen ego assentiar in omnibus, necne, mox videro: hoc dico, con-
 35 troverfiam totam istam posse sedari. *Att.* Qui istuc tandem vides? *M.* Quia si, ut Chius Aristoteli dixit, solum bonum esse diceret, quod honestum esset, malumque, quod turpe; ceteras res omnes plane pares, ac ne minimum quidem, utrum adessent, an abessent, interesse; valde a Xenocrate, & Aristotele, & ab illa Platonis familia discreparet, essetque inter eos de re maxima, & de omni vivendi ratione dissensio. Nunc vero cum decus, quod antiqui summum bonum esse dixerunt, hic solum bonum dicat; item dedecus, quod illi summum malum, hic solum: divitias, valetudinem, pulchritudinem, commodas res appetet, non bonas; paupertatem, debilitatem, dolorem, incommodas, non malas: sentit idem, quod Xenocrates, quod Aristoteles; loquitur alio modo. Ex hac autem non rerum, sed verborum discordia, controversia nata est de finibus; in qua quoniam usucapionem XII tabulæ intra quinque pedes esse noluerunt, de-

paci vete
 acuto hor
 finguli, s
 Q. Quar
 Requiri
 pigerit;
 nunc t
 legum;
 sem tuar
 tio est, u
 res ita s
 mum bo
 virtute
 quali l
 ipso sit
 natura
 velit virt
 pter hoc
 sermone
 suscepim
 huc decli
 nunc id a
 tim ad id
 lo bonoqu
 te, dicis:
 Q. Ne
 que Char

pasci veterem possessionem Academiæ ab hoc acuto homine non finemus; nec Mamilia lege singuli, sed ex iis tres arbitri fines regemus.

Q. Quamnam igitur sententiam dicimus? *M.* 56

Requiri placere terminos, quos Socrates pepigerit; iisque parere. *Q.* Præclare, frater, jam

nunc a te verba usurpantur civilis juris & legum; quo de genere exspecto disputationem tuam: nam ista quidem magna dijudica-

tio est, ut ex te ipso sæpe cognovi. Sed certe res ita se habet, ut ex natura vivere, sum-

mum bonum sit, id est, vita modica & apta, virtute perfrui: aut naturam sequi, & ejus

quasi lege vivere, id est, nihil, quantum in ipso sit, prætermittere, quo minus ea, quæ

natura postulet, consequatur, quod inter hæc velit virtute tanquam lege vivere. Quapro-

pter hoc dijudicari nescio an nunquam, sed hoc sermone certe non potest, si quidem id, quod

suscepimus, perfecturi simus. *Att.* At ego 22

huc declinabam nec invitus. *Q.* Licebit alias: 57

nunc id agamus, quod cœpimus, cum præsertim ad id nihil pertineat hæc de summo malo bonoque dissensio. *M.* Prudentissime, Quin-

te, dicis: nam quæ a me adhuc dicta sunt, ***

Q. Nec Lycurgi leges, nec Solonis, neque Charondæ, neque Zaleuci, nec nostras

XII tabulas, nec plebiscita desidero: sed te existimo cum populis, tum etiam singulis hodierno sermone leges vivendi, & disciplinam
 58 daturum. *M.* Est hujus vero disputationis, Quinte, proprium id, quod exspectas: atque utinam esset etiam facultatis meæ! Sed profecto ita se res habet, ut, quoniam vitiorum emendatricem legem esse oportet, commendatricemque virtutum, ab ea vivendi doctrina ducatur. Ita fit, ut mater omnium bonarum artium sapientia sit; a cujus amore Græco verbo philosophia nomen invenit, qua nihil a diis immortalibus uberius, nihil florentius, nihil præstabilius hominum vitæ datum est. Hæc enim una nos cum ceteras res omnes, tum, quod est difficillimum, docuit, ut nosmet ipsos nosceremus: cujus præcepti tanta vis, tanta sententia est, ut ea non homini
 59 cuipiam, sed Delphico deo tribueretur. Nam qui se ipse norit, primum aliquid sentiet se habere divinum, ingeniumque in se suum, sicut simulacrum aliquod, dedicatum putabit; tantoque munere deorum semper dignum aliquid & faciet, & sentiet: & cum se ipse tentarit, totumque perspexerit, intelliget, quemadmodum a natura subornatus in vitam venerit, quantaque instrumenta habeat ad ob-

tinendam
 niam prin
 bratas int
 ceperit;
 num vir
 se beata
 perceptis
 indulgent
 cat libem
 nemque
 rit, societ
 omnesqu
 cultum
 ceperit
 ingenii
 da contr
 appellata
 tari poter
 terras, m
 perspexer
 rant, quan
 mortale &
 que sit, vic
 regentem p
 circumdatu
 mundi, qu
 ille magni

tinendam adipiscendamque sapientiam: quoniam principia rerum omnium, quasi adumbratas intelligentias, animo ac mente conceperit; quibus illustratus, sapientia duce, bonum virum, & ob eam ipsam causam cernat se beatum fore. Nam cum animus, cognitis ²³ perceptisque virtutibus, a corporis obsequio ⁶⁰ indulgentiaque discefferit, voluptatemque, sicut labem aliquam decoris, opprefferit, omnemque mortis dolorisque timorem effugerit, societatemque caritatis coierit cum suis, omnesque natura conjunctos, suos duxerit, cultumque deorum & puram religionem susceperit, & exacuerit illam, ut oculorum, sic ingenii aciem, ad bona deligenda, & rejicienda contraria; quæ virtus ex providendo est appellata prudentia: quid eo dici, aut cogitari poterit beatius? Idemque cum cœlum, ⁶¹ terras, maria, rerumque omnium naturam perspexerit, eaque unde generata, quo recurrant, quando, quo modo obitura, quid in iis mortale & caducum, quid divinum æternumque sit, viderit, ipsumque ea moderantem & regentem pæne prehenderit, seseque non unius circumdatum mœnibus loci, sed civem totius mundi, quasi unius urbis, agnoverit: in hac ille magnificentia rerum, atque in hoc con-

62 spectu & cognitione naturæ, dii immortales? quam ipse se noscet? quod Apollo præcepit Pythius: quam contemnet, quam despiciet, quam pro nihilo putabit ea, quæ vulgo dicuntur amplissima? Atque hæc omnia, quasi sepi-mento aliquo, vallabit differendi ratione, veri & falsi judicandi disciplina & scientia, & arte quadam intelligendi, quid quamque rem sequatur, & quid sit cuique contrarium. Cumque se ad civilem societatem natum senserit, non solum illa subtili disputatione sibi utendum putabit, sed etiam fusa latius perpetua oratione, qua regat populos, qua stabiliat leges, qua castiget improbos, qua tueatur bonos, qua laudet claros viros; qua præcepta salutis & laudis apte ad persuadendum edat suis civibus; qua hortari ad decus, revocare a flagitio, consolari possit afflictos; factaque & consulta fortium & sapientum, cum improborum ignominia, sempiternis monumentis prodere. Quæ cum tot res, tantæque sint, quæ inesse in homine perspiciantur ab iis, qui se ipsi velint nosse; earum parens est educatrixque sapientia. *Att.* Laudata quidem a te

63 graviter & vere. Sed quorsum hæc pertinent? *M.* Primum ad ea, Pomponi, de quibus acturi jam sumus; quæ tanta esse volumus: non

enim erunt, nisi ea fuerint, unde illa manant, amplissima. Deinde facio & libenter, &, ut spero, recte, quod eam, cujus studio teneor, quæque me eum, quicumque sum, effecit, non possum silentio præterire. *Att.* Vero facis & merito, [& ipse]: fuitque id, ut dicis, in hoc sermone faciendum.
